

МІСЦЕ І РОЛЬ КООПЕРАТИВІВ У СТАЛОМУ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

Л. В. Молдаван, д. е. н., професор
Державна установа «Інститут економіки
та прогнозування НАНУ»

Огляд світової агроекономічної науки і практики засвідчує визнання кооперативів як базової основи організаційної структури фермерського господарювання, зорієнтованої на сталий розвиток аграрного сектора. Поняття сталого розвитку як «процесу змін, у якому експлуатація природних ресурсів, спрямування інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, добробут людей та інституційні зміни узгоджені і збалансовані між собою», почало формуватися у 70-х рр. ХХ ст. у результаті усвідомлення міжнародною спільнотою тих безвихідних ситуацій, які почали складатися в результаті ейфорії від індустріального прогресу, що сприймався у післявоєнний період як «синонім емансипації людства».

У країнах третього світу так звана «зелена революція» – політика радикальної трансформації сільського господарства шляхом інтенсифікації виробництва і підвищення урожайності через його індустріалізацію, хімізацію, іригацію та латифунтизацію земель обумовила масове витіснення дрібних сільськогосподарських виробників з виробництва та концентрацію їх господарств у руках великого капіталу, зростання кількості безробітних споживачів продовольчих товарів та голодуючих, поглиблення бідності сільського населення. Стали очевидними негативні наслідки «зеленої революції» для навколишнього середовища: деградація та саванізація сільськогосподарських земель, зумовлені надінтенсивним використанням земельним ресурсів, води та пестицидів для виробництва, знищення лісів тощо.

Глобалізаційні процеси, що почали набирати силу з 80-х рр., ще більше поглибили зазначені вище негативні процеси, поширюючи їх на країни пострадянського простору. Проникнення несільськогосподарського капіталу і наднаціональних фірм у сільське господарство супроводжувалося і супроводжується нині формуванням агропромислових структур вертикальної інтеграції, зорієнтованих не на місцеві і національні, а на світові ринки. Глобалізація ринків підштовхує агробізнесові компанії до вузької спеціалізації виробництва найбільш прибуткових видів сільськогосподарської продукції, що призводить до порушення сівозмін, ґрунтової перевтоми, накопичення шкідників і хвороб, максимізації використання хімічних засобів виробництва.

Моновиробництво обумовлює згорання менш рентабельних, але не менш важливих для суспільства і здоров'я людей трудомістких виробництв, а разом з цим – і витіснення значної частини людей із сільської місцевості, що породжує соціальну напругу на ринку праці, деколонізацію значних сільських територій і їх економічну та екологічну деградацію. У цілому це веде до розорення місцевих аграрних комплексів та сільських поселень, що при досягненні певної критичної межі створює загрозу продовольчій безпеці і продовольчій незалежності країни. Зазначене примусило світову агроекономічну науку включити у якості свого предмета суміжні з виробництвом аспекти сільського господарства, пов'язані з виробництвом продуктів, що формують екологічні і соціальні суспільні блага, які не є ринковими товарами, тобто, їх не можна продати, щоб покрити витрати і одержати прибуток.

Сформована концепція багатофункціональності сільського господарства на міжнародному рівні стала предметом дискусій і історичного визнання документами Конференції Об'єднаних Націй з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) у 1992 р., Уругвайського Раунду, укладеного у 1994 р. і Світового продовольчого саміту у 1996 р. Концепція регулярно досліджується у ФАО. Зокрема, практична її реалізація обговорювалася на Конференції в Макстриті у 1999 р. Світовою спільнотою визнано, що багатофункціональне сільське господарство, вирішуючи економічні, соціальні і територіальні аспекти розвитку, забезпечує гармонійне та поважне відношення до навколишнього середовища, що вписується в логіку довгострокового розвитку. Тому концепція багатофункціональності сільського господарства визнається інструментом аналізу і методикою розроблення політики сталого розвитку аграрного сектора.

Водночас наукою і практикою визначено, що організаційною основою реалізації багатофункціональності сільського господарства виступає кооперативне фермерство. У 70-х рр. з метою захисту збереження фермерства у США формально заборонено несільськогосподарським компаніям займатися сільськогосподарською діяльністю та прийнята низка заходів щодо сприяння розвитку фермерських кооперативів. Така ж політика притаманна і країнам ЄС. У преамбулі до Закону Франції про орієнтацію сільського господарства від 1999 р. зафіксовано: «Політика державної влади вважається виправданою, якщо тільки вона підтримує довгостроковий і збалансований економічний розвиток, захищає довговічність сімейних фермерських господарств, сприяє вирішенню проблеми зайнятості, створюючи нові місця молодим аграріям, і якщо воно

поширює сільських зайнятих як виробників послуг, так і відтворювачів ландшафтів».

Поєднання в сімейній фермі функцій власника землі і майна, керуючого виробництвом і найманого працівника стимулює зростання ефективності сільськогосподарської праці і результатів виробництва. Сімейна форма підприємства дозволяє також за цієї причини значно економити інституціональні витрати, пов'язані з організацією і управлінням виробничими процесами. Водночас, у зв'язку з тим, що доходи фермерів не діляться на прибуток і заробітну плату, у них є можливості маневру між інвестуванням і споживанням, чого не мають підприємці інших форм господарювання. Для фермера не притаманна гонитва за максимізацією прибутку. Поки ціна продукту покриває заробітну плату, він не покине землю.

Переваги фермерського господарства і в тому, що у сімейному виробництві при потребі можуть приймати участь і його непрацездатні члени – підлітки, пенсіонери, що дає можливість маневрувати робочою силою під час сезонних робіт і несприятливих погодних умовах. Сім'я гарантує також зайнятість молодим спадкоємцям, сприяє їхнього становленню. Одержання у спадок ферми вирішує проблему первинного капіталу, необхідного молодим для початку сільськогосподарської діяльності.

Соціально-економічні переваги сімейних ферм підтримуються особливостями дії закону концентрації в сільському господарстві. Теорією і практикою доведено, що специфіка сільськогосподарського виробництва разом з іншими чинниками обумовлює недоцільність створення великих аграрних підприємств із значними земельними угіддями і значною кількістю найманих працівників по типу промислових. Завдяки зазначеному зберігається зайнятість, сільське розселення, що забезпечує суспільство від негативних наслідків надурбанізації.

Підприємству фермерського типу господарювання органічно притаманні екологічні функції, бо ферма є і місцем роботи, і територією проживання її власника. Як зазначалося, порушення екологічних норм ведення сільського господарства тягне за собою знищення родючості землі – основи його розвитку. Отже, екологізація виробництва виступає фактором самозбереження фермерської сім'ї. Завдяки соціально-екологічним перевагам сімейний фермерський тип господарювання не лише не зійшов з історичної арени, як те передбачали захисники чисто капіталістичної індустріальної системи господарювання, а й продовжує домінувати у більшості країн світу.

Розвитку фермерського типу організації як ефективнішої з позицій реалізації сукупності економічних, соціальних і екологічних функцій сільського господарства надається широка державна підтримка. Вона здійснювалась і здійснюється, передусім, через стимулювання об'єднання виробників у кооперативи, що дозволяє їм скористатися вигодами наступних за виробництвом сфер агробізнесу, які завжди прагне монополізувати великий торгово-промисловий і фінансовий капітал. Завдяки кооперативам протистояти поглинанню і конкурувати на ринках можуть не тільки середні і великі, а й малі фермерські господарства.

Глобалізація ринкової економіки, тиск з боку трансконтинентальних агроторговопромислових компаній спонукали фермерів європейських, північноамериканських й інших країн до пошуку нових форм вертикальних кооперативних структур, котрі б, зберігаючи фермерський тип господарювання і кооперативні принципи об'єднання господарств, водночас могли охоплювати якнайбільше ланок продуктових ланцюжків, протистояти експансії великого приватно-комерційного капіталу в каналах реалізації та на ринках і створювати умови для впровадження будь-яких новацій як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у випуску нових продовольчих товарів.

Потреби сільськогосподарських товаровиробників у нових кооперативних структурах знайшли державну підтримку. Законодавством Франції, наприклад, легалізовано кілька нових форм організаційних об'єднань, які підведені під статус сільськогосподарського кооперативу, а саме:

сільськогосподарські товариства колективного інтересу (SICA) – некомерційні (неприбуткові) товариства загальної юрисдикції, які ідентифікуються як кооперативи після проходження процедури отримання згоди від органів державного управління (через *SICA-Atlantic* 58 тис. фермерів реалізує 1/5 товарного зерна Франції);

союзи сільськогосподарських кооперативів – некомерційні юридичні особи, є формою об'єднання, головним чином, сільськогосподарських кооперативів. Фізичні особи (фермери) не можуть бути членами такого союзу (Союз *UCAL*, створений 3843 фермерами – членами п'яти кооперативів забезпечує щорічну реалізацію виробленої ними продукції на суму 43–45 млн євро;

кооперативні групи – неюридичні структури, але вони мають значну економічну вагу і відіграють таку ж важливу роль у зміцненні кооперативної системи, як союзи.

Членами Групи *Terrena* є 35 тис. фермерських господарств. В кооперативах та їх філіях зайнято 12,6 тис. найманих працівників в еквіваленті повної зайнятості. Кооперативні фонди оцінюються у більш ніж 400 млн євро (торговий оборот – в 3 млрд євро).

Процес концентрації в кооперативному секторі США так само, як ЄС та інших країн, підтримується антимонопольним законодавством, яке не розглядає фермерські об'єднання як загрозу конкуренції. У результаті формуються великомасштабні кооперативні структури, які мають десятки молочних заводів й інших структур і контролюють ринок молочної продукції на території кількох штатів. До таких формувань належать відомі кооперативи *Land O'Lakes, Inc., Dairy Farms of America, California Dairies*. Найбільших 8 таких структур переробляє і реалізує понад 60 % загального обсягу молока, що продається через кооперативи¹.

Такі ж процеси притаманні Канаді. Кооператив *Agropour (QC)* з переробки і продажу молочних продуктів на суму більше 2450000 тис. канадських дол. належить 3783 фермерським господарствам, його активи становлять 907555 тис. дол. Канади, а число співробітників 4488 осіб. Такої ж спеціалізації кооператив *Gay Foode* об'єднує 4339 фермерів-членів, має активи у 178254 тис. дол. Канади та дає роботу 410 особам.

Світова практика нагромадила значний арсенал форм і методів підтримки кооперативів у період їх становлення. У країнах ЄС, наприклад, поширено:

- державне фінансування упродовж 5-ти років спеціалістів кооперативу, які сприяють членам кооперативів освоювати і застосовувати передові технології з метою покращення якості та безпеки продукції;
- надання позик під знижений відсоток для фінансування складування, збереження і пакування кооперативної продукції;
- фінансування вилучення кооперативами залишкової продукції з ринку в періоди перевиробництва з метою якнайкращого збалансування попиту і пропозиції;
- розширення можливостей для одержання членами кооперативів індивідуальних позик на пільгових умовах, якщо вони спрямовувались на її модернізацію виробництва.

Більше десятка державних та регіональних програм підтримки розвитку кооперативів діє в Канаді. Зокрема, підтримуються

---

¹ Marketing Operation Of Dairy Cooperatives, 2002 / RBS Research Report 201, United States Department of Agriculture. – Washington, 2004.

Членами Групи *Terrena* є 35 тис. фермерських господарств. В кооперативах та їх філіях зайнято 12,6 тис. найманих працівників в еквіваленті повної зайнятості. Кооперативні фонди оцінюються у більш ніж 400 млн євро (торговий оборот – в 3 млрд євро).

Процес концентрації в кооперативному секторі США так само, як ЄС та інших країн, підтримується антимонопольним законодавством, яке не розглядає фермерські об'єднання як загрозу конкуренції. У результаті формуються великомасштабні кооперативні структури, які мають десятки молочних заводів й інших структур і контролюють ринок молочної продукції на території кількох штатів. До таких формувань належать відомі кооперативи *Land O'Lakes, Inc., Dairy Farms of America, California Dairies*. Найбільших 8 таких структур переробляє і реалізує понад 60 % загального обсягу молока, що продається через кооперативи¹.

Такі ж процеси притаманні Канаді. Кооператив *Agropour (QC)* з переробки і продажу молочних продуктів на суму більше 2450000 тис. канадських дол. належить 3783 фермерським господарствам, його активи становлять 907555 тис. дол. Канади, а число співробітників 4488 осіб. Такої ж спеціалізації кооператив *Gay Foode* об'єднує 4339 фермерів-членів, має активи у 178254 тис. дол. Канади та дає роботу 410 особам.

Світова практика нагромадила значний арсенал форм і методів підтримки кооперативів у період їх становлення. У країнах ЄС, наприклад, поширено:

- державне фінансування упродовж 5-ти років спеціалістів кооперативу, які сприяють членам кооперативів освоювати і застосовувати передові технології з метою покращення якості та безпеки продукції;
- надання позик під знижений відсоток для фінансування складування, збереження і пакування кооперативної продукції;
- фінансування вилучення кооперативами залишкової продукції з ринку в періоді перевиробництва з метою якнайкращого збалансування попиту і пропозиції;
- розширення можливостей для одержання членами кооперативів індивідуальних позик на пільгових умовах, якщо вони спрямовувались на її модернізацію виробництва.

Більше десятка державних та регіональних програм підтримки розвитку кооперативів діє в Канаді. Зокрема, підтримуються

---

¹ Marketing Operation Of Dairy Cooperatives, 2002 / RBS Research Report 201, United States Department of Agriculture. – Washington, 2004.

дослідження і поширення проектів, які сприяють розумінню внеску кооперативів у вирішення проблем у трьох пріоритетних сферах: економічному розвитку місцевих громад; змінах демографії громади; створенні громад з низькими викидами вуглецю. Фінансуються також інноваційні кооперативні проекти, які здійснюються у таких пріоритетних сферах, як: сільське господарство, у т. ч. фермерські господарства, які виробляють продукцію з доданою вартістю і біопаливо; розвиток сільської місцевості північних регіонів; інноваційні товари і послуги, в т. ч. інноваційні технології; розвиток спроможностей і сталості сільських територій.

Зазначене вище демонструє роль і місце кооперативів у сталому розвитку аграрного сектора. В Україні такого рівня розуміння значущості кооперативів в реалізації сільським господарством його багатofункціональності поки що немає. Стримуючим фактором розвитку кооперативів є, передусім, недосконале законодавче забезпечення:

- господарська діяльність обслуговуючого кооперативу здійснюється за дорученням кожного його члена за цінами і тарифами послуг, що не перевищують їх собівартість;

- кооператив не стає власником товарної продукції, яку член кооперативу доручає йому продати за дорученням, як не стає власником товарів, закуплених для члена кооперативу за його дорученням;

- в обслуговуючому кооперативі розподіляється не доход, а економічний результат діяльності;

- результатом господарської діяльності кооперативу є різниця між надходженнями і витратами кооперативу за кожним видом діяльності окремо, якою розпоряджаються члени кооперативу;

- кооперативні виплати є частиною залишків результату фінансового року (а не доходу) на рахунку кооперативу, що розподіляється між членами кооперативу після відрахувань у фонди пропорційно участі членів кооперативу у його діяльності;

- кооперативні виплати не можуть враховувати трудову участь членів кооперативу, оскільки члени не можуть суміщати діяльність у своєму господарстві з роботою в кооперативі;

- нарахування на паї є виплатами частини результату фінансового року (а не доходу) і можуть виплачуватися, як правило, на додаткові паї членів і паї асоційованих членів;

- кооперативні виплати і нарахування на паї в обслуговуючому кооперативі не є дивідендами;

- асоційовані члени не можуть користуватися послугами кооперативу і відповідати за їх діяльність;

- обслуговуючий кооператив не може мати у своїй власності земельні ділянки сільськогосподарського призначення;
- оподаткування обслуговуючих кооперативів здійснюється відповідно до податкового законодавства щодо неприбуткових організацій;
- обслуговуючий кооператив може реорганізовуватися лише в інші некомерційні структури;
- майно кооперативу у разі його ліквідації передається іншій некомерційній структурі.

Другим фактором, який стримує розвиток сільськогосподарських кооперативів в Україні, є відсутність економічного механізму їх підтримки на етапі становлення та у процесі функціонування, що відрізняє вітчизняну державну політику від політики країн світу, про що йшлося вище.

Крім введення державної цільової програми підтримки кооперативів необхідно задіяти ще ряд важливих способів допомоги становленню кооперативних формувань, які сприятимуть процесу кооперування на селі за відносно невеликих вкладень. Головні з них, на наш погляд, це:

- спільне використання виробничої інфраструктури колишніх КСП;
- залучення до участі у формуванні матеріально-технічної бази районних (міжрайонних) обслуговуючих кооперативів підприємств агропромислових галузей на засадах асоційованого членства;
- сприяння участі в організації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів сільських і районних споживчих товариств та їх підприємств;
- передавання кооперативам на засадах пільгової оренди з викупом або безоплатно об'єктів нерухомості державної і комунальної власності;
- надання кооперативам права щодо участі у програмах пільгового кредитування, зокрема на лізингових засадах;
- сприяння розвитку мережі сільських кредитних спілок та сільськогосподарських кооперативних банків;
- забезпечення сільського населення знаннями, необхідними для формування кооперативних структур;
- забезпечення цільової підготовки кооперативних кадрів;
- розширення наукових досліджень теоретичних засад і практичних механізмів розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в умовах глобалізаційних процесів.

Міжнародна спільнота в особі Генеральної Асамблеї ООН визначає кооперативи як один «з найважливіших чинників соціально-

економічного розвитку» і «викорінювання бідності». Резолюцією № 64/136 від 23 жовтня 2011 р., нинішній, 2012 рік оголошено Міжнародним роком кооперативів і рекомендовано всім державам – членам ООН з відповідними організаціями в цілому використати проведення цього року «для надання підтримки розвитку кооперативів і підвищення обізнаності щодо їх внеску у соціально-економічний (додамо – й екологічний) розвиток», тобто сталий розвиток аграрного сектора, зорієнтований на задоволення не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь.